

MANTİKA (KÂHİNLİK) ANLAYIŞININ DESTAN OLUŞUMUNDA ORTAYA ÇIKIŞI

Fereh Celil*

Aktaran: Seyfettin Altaylı

Özet

Kehanet kavramı, bütün antik halkların ilkel inançlarının doğasında vardır. Zamanla bu olgu epik bir yaratıcılığa dönüşmüştür. Türk ve İskandinav halkların destanlarının tipolojik yönlerini kıyasladığımızda bunu görmemiz mümkündür. İzlanda destanlarındaki "Büyük Edda" ve "Küçük Edda", İzlanda epik kahramanı Kjuhil ile ilişkilidir. Dede Gorgut Kitabı, Manas, Maday Kara gibi birçok Türk destanında da geniş ölçüde kullanılmıştır. Bu çalışmada çeşitli kehanet türleri ele alınmaktadır. Çalışmanın temel konusu, kehanet veya falcılıktır. Sosyal ve psikolojik koşulların sonucu olarak her halkın kültüründe kehanetin yaygın olduğundan bahsetmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: kehanet, falcılık, Dede Qorqud, Manas, Maday Kara, şaman.

Abstract

The concept divination is inherent in primitive beliefs of all ancient people. With the lapse of time this phenomenon was transformed and in epic creativity. Comparing in typological aspect eposes of Turkic and Scandinavian people, we make sure of this. So, in the Icelandic epos "The Senior Edda" and "The Younger Edda", in the sagas connected with Icelandic epic hero Kjuhil, as well as in many Turkic epos including "The Book of Dede-Gorgut", "Manas", "Black Maday" and others this motive is widely used. The research considers various kinds of divination. The main research subjects are predictions or fortune telling. The research conclusion says that divination distribution in the culture of each people is the consequence of socially-psychological conditions.

Keywords: divination, Dede Qorqud, Manas, Black Maday, fortune tellers, the shaman.

İlkel insanların tabiat güçleri ve mistik âlemlerle ilişki kurması, olacakları önceden haber verme yeteneğini kazanması her halkın kültüründe mevcuttur. Fal, eski Türkçede aslında "ırk" şeklinde ifade ediliyordu. Kaşgarlı Mahmut "Divan-ı Lügat-it Türk" adlı eserinde ırk kelimesini falcılık, kâhinlik, bir kimsenin içindeki düşünceleri bilmek şeklinde izah etmiştir.¹ Orhun anıtlarının devamı niteliğindeki eşsiz örneklerden biri olan "İrk bitik" adlı eserin adı da buna en güzel delildir. Macar araştırmacı Aurel

* Dr., Bakû Slavyan Ü., Türk Slavyan İlişkileri İlmî-İnceleme Laboratuvarı İlmî İşçisi

¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1954, s.131.

Schtein, Doğu Türkistan'da Bin Buda, yani Tun-huang tapınaklarında araştırma yaparken elde etmiştir. Bu fal kitabının en önemli yönlerinden biri de, her paragrafın başında birden dörde kadar içi kırmızı mürekkeple boyanmış siyah daireler vardır. Bu daireler zarın alt yüzündeki noktalara göre işaretlenmiştir. Bir zar üç defa atılıyor. Zarların dış görünüşüne uygun olarak paragraflara müracaat ediliyor. Böylelikle falcı, bu paragraflara göre adamın falına bakıyor.² Buradan hareketle şu kanaate varıyoruz: "İrk Bitik" sözünün anlamı fal yazısı, kesin bir ifadeyle söylersek talihini önceden bilme yazısı demektir. Besim Atalay'ın notlara göre Türk halklarının deyimlerinde de bu sözle ilgili ifadeler mevcuttur. Örnek olarak; "ırkım açıldı-bahtım açıldı" anlamındadır. Veya "kam ırkaladı" ifadesini açıklayan Atalay, "Batı Anadolu'da ve Kütahya vilayetinin azı yerlerinde ırk bakmak fala bakmak anlamını veriyor diyor.³ Aslında şamanlar kehanete "tölge" diyor. Fala bakmak veya önceden görmeler tek kelime ile "mantika anlayışı" aslında kutsal anlayış olduğu için bu süreci önceleri özel olarak seçilmiş kişiler yürütüyordu. Eski Türklerde bu tür yeteneğe sahip olan şahıslar çeşitli adlarla, genelde "kam" adıyla biliniyordu. İlk devirlerde bu fala bakma törenlerinin yalnızca şamanlarla ilgili olduğunu ispatlayan fikirlerden birini Abdülkadir İnan "Tarihte ve Bugün Şamanizm" adlı eserinin "Falcılık ve Kehanet" bölümünde izah etmiştir. İnan bu konuda şunları söylemektedir: "Oğuz destanlarında anılan filozof veya bilge bir kişi olan İrkıl Hoca'nın adı da kâhin ve falcı demektir. Yakutlara göre ilk şamanın adı Argıl'dı. Bu isim "İrkıl"ı çağrıştırmaktadır. Altay şamanlığında kamdan başka ırımcı denen şahıslar da vardı. Onlar psikolojik yönden hasta idi. Bu şahısları tutup konuşturduğunuz zaman onlar gaipten haber verirmiş.⁴ Kesin olmasa da genelde birçok durumlarda olabilecekleri önceden gören, gaipten haber veren şahıslar özellikle şaman karakterinde idi. Bunu ispat eden esas faktörlerden biri de "Kitab-ı Dede Korkut"ta yansımaları bulan "Dede Qorqud" karakteri ile ilgilidir. Destanda Dede Korkut, olabilecekleri önceden haber veren bilge bir şahıs olarak sunulmaktadır.

Şaman statüsü kazanma genelde iki durumda kendini gösteriyordu. Birincisi mucize şeklindeki doğum veya doğan çocuğun normal olmayan görünme motifi ile ilgilidir. Şaman efsanelerinde rastlanan ilginç durumlardan biri de şamanın birkaç defa dünyaya gelmesi, yani reenkarnasyonla ilgilidir. Şaman olma durumlarından biri de doğan şahsın belirli bir zaman geçtikten sonra kam statüsü kazanmasıyla ilgilidir. "Şaman Efsaneleri ve Söylemleri" ile ilgili eserde kam statüsü kazanmanın birkaç varyantı ile karşılaşılır. Eserin "Şaman Olma" bölümünde bakire kızın dünyaya getirdiği şaman motifi mevcuttur. Mucize karakterli doğum motifi ile ilgili rivayette şamanlık o şahsa, dünyaya geldikten sonra değil, doğduğu

² E. Recebov-Y. Memmedov, *Orxon-Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıçı, 1993, s.190.

³ A. İnan, *a.g.e.*, s.153.

⁴ A. İnan, *a.g.e.*, s.153.

anda verilmiştir. Ya da “inek ahırında büyüyen şaman” adlı rivayette ise şaman olacak şahıs dünyaya geldiği zaman anormal bir görünüme sahip imiş. Çocuğun bakışlarından korkuya kapılan baba ve annesi onu ahıra atıyor. Bir müddet sonra ahıra giden anne baba, çocuğun yaşadığını görüyor ve alıp eve götürüyor. Bir müddet sonra bu çocuk ünlü bir şaman oluyor.⁵ Birçok durumlarda şamanlık, o şahıslara rüyada ruhlar tarafından veriliyor. Ruhlar, şaman olacak şahsın ruhunu yer altı dünyasına götürüyor. Şamanın ruhunu orada bir yıl veya üç yıl saklıyor. Bu zaman zarfında o şahıs deliriyor. Anlatılanlara göre Albaaslar şamanın manevi dedeleridir. Onlar şamanın yer altı dünyasındaki evlerinde saklıyor ve çalıp götürdükleri ruhları burada eğitiyorlar. Zamanı gelince de şamanın vücudunu ikiye bölüyor, parça parça doğruyorlar. Önce kafasını kesip ağacın üstüne bırakıyorlar. Dediklerine göre kafa, kendi gözleri önünde vücudunun nasıl parçalandığını seyrediyor.⁶ Bu gibi durumlara Cermen mitolojisinin mitolojik karakteri Odin veya Vodan tipinde de rastlamak mümkündür. İzlandalılara ait “Büyük Edda” ve “Küçük Edda” adlı eserlerde Odin’in runaları (İskandinavlar ilk piktografik yazılarına Runa diyor, bu yazılar da Göktürk harflerine benziyor. S.A) nasıl elde ettiği dile getiriliyor. “Büyük Edda” adlı eserin “Müdrikin Sohbetleri” bölümünde Odin’in runaları elde etmesi motifi şu şekilde tasvir ediliyor:

Biliyorum asılmışım ben
Dallardan rüzgâra doğru
Dokuz uzun gece,
Mızrağa geçirilmiş,
Odin’e adanmış,
Kendimi kendime kurban ettim,
Kökleri yeraltında,
Bilinmeyen bir yerde saklanmış,
O ağaçta.

Böylesi bir denemeden geçmek sadece şamanlara mahsustu. Dümezil bu konuda şunları ileri sürüyor: “Büyük bir denemeden geçip kendi kendini kurban vererek bilgisinin asıl önemli kısmını elde etti. Bu eylem Sibiry Şamanizmi’ne aittir.”⁷ Bu konuda Y. M. Meletinski de, Büyük Edda’da (Küçük Edda’da Odin, Suttung Gunnled’den balı alıyor) Suttung Gunnled’den balın çalınması olayı gaddar bir ritüel ile, Odin’in ağaca asılması şeklinde yansıtılmıştır ve bu da şamanın ziyareti ile ilgilidir.

Bildiğimiz gibi bu durum Türk Şamanizm’i için karakteristik durumdur. Odin’le ilgili bu ilginç mit motiflerinden biri de onun şiir balını elde etmesidir. Büyük Edda’nın “Velvan’ın Önceden Görmeleri” bölümünde şöyle deniyor:

⁵ Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri, Bakı, 1993, s.3.

⁶ Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri, s.13.

⁷ J. Dyumezil, *Verhovnie Boqi İndoevropseyev*, Per. S fr. T. V. Siviyani, M., Nauka, 1986, s.204.

Biliyorum Odin,
Senin gözün nerede saklanmış.
O, Mimir'in
Kutsal anıtında saklanmış.
Her sabah Mimir bal içiyor
Hükümdarın rehininden.

Odin'in kutsal balı elde etmesi Küçük Edda'da biraz farklıdır. Odin balı elde etmek için hileye başvurur ve balın sahibi Suttung'u kandırır. En sonunda yılan şekline bürünerek yeraltına iner ve Suttung'un kızı Gunled'le üç gün geçirir. Gunled'den balın yerini öğrenen Odin, Odrerir, Bodn ve Son adlı üç bal küpünü boşaltır ve kartal olup As'ların yurduna yönelir. Kendisinin Suttung'un takip ettiğini görünce balın bir kısmını ağzından, kalanını da arka tarafından boşaltır. Destanda bu balın Aslarla şiir yazabilen insanlara kismet olduğu ifade ediliyor.⁸ Ne önce dikkat edilecek motif Odin'in balı elde etmek için biçimini değiştirmesiyle ilgilidir. Gerektiği zaman yılan şekline bürünüp balı elde ediyor. Odin'in tek gözlü olması da özellikle dünyadaki yılanla genetik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Odin daha sonra kartal şekline bürünüyor. Onun şeklini değiştirmesi de şamanın vecde geldiğini belirtiyor. Odin'in runalara sahip olması Türk mitoloji düşüncesinde rüyada verilen bade "buta" ile aynı özelliği taşımaktadır. Türk destanlarında karşılaşılan ve rüyada "bade" verilen şahıs hak âşığına dönüyor, saz çalıp şiir söylüyor ve olacıklardan önceden haber veriyor. Bade verilmiş şahısların dünyaya gelmesi de aynen şaman söylemlerinde olduğu gibi mucizeli doğum olayı ile ilgilidir. Örnek olarak "Tahir ile Zühre" hikâyesinde Derviş'in çocuğu olmayan bir aileye elma vermesi motifi vardır. Elmayı yiyenler dokuz aydan sonra bir evlât sahibi olur. Ya da mucizeli şekilde doğan şahıs bir müddet sonra rüyada bir dervişin kendisine sunduğu mucizevî içkiyi içiyor. Derviş'in kendisine gösterdiği kıza hemen âşık oluyor. Halk arasında bu gibi şahıslara "hak âşığı" deniyor. Hak âşığının âşık olduğu bu kız aslında şamanın başka bir dünyada adaklandığı ruhtur. Koruyucu ruha adaklanma motifine İrlanda destanlarının kahramanı Kuhulin tipinde rastlıyoruz. Öncelikle şunu belirtmeliyiz; Kuhulin de mucizevî şekilde dünyaya geliyor. Onun bir peri kızına âşık olması olayı "Kuhulin'in Hastalığı" bölümünde geçmektedir. Orada şöyle deniyor: "Kuhulin eşi için göle kuş avlamaya gider. Bir müddet sonra oraya ayakları altın zincirle bağlanmış iki kuş gelir. Kuşlar öylesine güzel ötermiş ki, dinleyenler o anda uykuya dalarmış. Loyg ve Etne, Kuhulin'e kuşlara dokunmamasını söyler. Kuşlarda gizemli bir güç saklı imiş. Kuhulin onları dinlemiyor ve sapanıyla onlara birkaç taş fırlatır, ancak taşların hiçbirisi kuşlara değmez. Buna sinirlenen Kuhulin bu sefer mızrağını onlara savurur. Mızrak kuşlardan birini kanadından yaralar. Kuşlar hemen suya dalıp saklanırlar. Kuhulin ise kenara çekilip yüksekçe bir taşa yaslanır

⁸ *Mladşaya Edda*, L. İzd. Nauka. 1970, s.59.

ve o anda uykuya dalar. Rüyasına iki kız girer. Onlardan biri yeşil, diğeri ise altın sırmalı elbise giyinmiştir. Yeşil elbiseli kız onu başörtüsü ile vurmaya başlar. Diğer kız da yaklaşp aynı hareketi yapar. Kuhulin ölme noktasına ulaşana kadar kızlar bu hareketlerini devam ettirir. Ulad halkı Kuhulin'i uyandırmak isterken Fergus adlı aksakal onların Kuhulin'e dokunmasına izin vermeyerek onun önsezi ile meşgul olduğunu söyler. Kuhulin kendine geldikten sonra bir yıl hasta yatar ve kimseyle konuşmaz. Bir gün Ulad'a şimdiye kadar kimsenin rastlamadığı biri gelir ve Ayd Arbat'ın oğlu Ayngus olduğunu söyler. Kuhulin'e sır dolu türküler söyler sonra ortadan kaybolur. Kuhulin bu olaydan sonra kendine gelir ve rüyasında gördüklerini Konhobor'a anlatır. Konhobor'dan gerekli nasihatleri alan Kuhulin yine yaslanıp uyuduğu taşın yalına gider. Burada Ayd Arbat'ın kızı için çarpışmasının gerekli olduğunu anlar. Ayd Arbat'ın kızına âşık olan Kuhulin en sonunda kızıdan ayrılmak mecburiyetinde kalır. Burada dikkati çeken önemli noktalardan biri Kuhulin'in ritüel karakterli rüyasıdır. O, taşta yaslanarak uykuya dalar. Böylesi ritüel karakterli uykuya dalmalar Yakutlar'da mevcuttur. Yakutlar, kuhi-taç veya ehekeen-taç (insan taş, ya da baba taş) denen bu taşları avuçların koruyucu ruhları olarak adlandırmaktadır. İ. Kurviç "Kuzey Yakut (Geyik besleyenlerin) Kültürü" adlı eserinde şöyle diyor: "Bu coğrafyada göçer hayat süren avcılar bu taşların önüne tömbeki, para, boş kovan, kumaş parçasını adak olarak sunar. Bazıları ise bu taşların karşısında kurban keserek buralarda gecelerdi. Gece bu taşın nerede bir geyik avlanabileceğini haber verdiğine inanılıyordu."⁹ Buradan, kuş avına çıkan Kuhulin'in taşta yaslanarak ritüel uykuya dalması motifinin aslında Sibiry'a'da yaşayan Türklerin taşla ilgili avcılık kültürünün yer aldığı sonucu çıkmaktadır. Şamanın peri kızına âşık olması, öbür dünyada şamanın ruhundan diğer ruhlarla savaşmada faydalanılması motifi de Türk mitolojik inançlarında olduğu gibi İrlanda destanlarında da yansımaları bulmuştur.

Destan oluşumunda bazen rüyada bade içen veya bir işaret alan kahraman daha sonra onları veren şahsa dönüyor. Bu duruma Köroğlu karakterinde rastlamaktayız. Çifte pınarın suyundan içen Köroğlu şairlik yeteneği kazanıyor. Daha sonra Köroğlu da aynen Odin gibi badeyi (Odin'in, Suttung'dan çaldığı şiiir balını seçilmiş şahıslara verdiği gibi) seçilmiş şahıslara veriyor. Örnek olarak Köroğlu'nun Telli Hanım'ı getirmesi için yolcu ettiği Deli Hasan'a bade içirmesi de bu anlamda oldukça ilginçtir.¹⁰ Sunduğumuz örneklerle her iki destan kahramanının büyüleyici güce, badeye malik olmakla birlikte onu "kendi halkının" seçilmiş insanlarına veriyor. Türk şamanlığı geleneğinin İskandinavya'da rastlanan izlerine de ilim alanında yer verilmiştir. "Dünya Halklarının Mitolojileri" adlı ansiklopedinin "Alman-İskandinav" mitolojisi bölümünde araştırmacılar

⁹ E. S. Novik, *Obryad i Folklor v Sibirskom Şamanizme*, M., Nauka, 1984, s.132.

¹⁰ *Koroğlu*, Bakı: Maarif, 1975, s.62.

Edda aşamasındaki şaman motiflerini Fin-Saam ilişkisinden doğan bir sonuç olarak değerlendiriyorlardı. Görüldüğü gibi önseziler ve kehanet yeteneği aslında seçilmiş şahıslara kısmet oluyordu. Onlar da daha sonra kabileyi bekleyen kötülüklerden insanları kurtarıyor, ruhlarla ilişki kurarak hastaları iyileştiriyordu.

Y. S. Novik “Sibirya Şamanizminde Tören ve Folklor” adlı eserinde bu konuda şunları yazmıştır: “Bilindiği gibi kötülüklerin sebebinin ortaya çıkması şamanın koruyucu ruhlarla ilişki kurması sonucunda ortaya çıkıyordu. Bazı durumlarda (örnek olarak Evenkler’de) bu bir tiyatroya dönüşüyordu. Şaman koruyucu ruhların yanına seyahatini ve onlardan olacakları öğrenmesi konusunu tasvir ediyordu. Diğer bilgilere göre şaman bu seyahatini rüyada yapıyordu.”¹¹

L. Y. Şternberg şamanların rüya vasıtasıyla olacakları önceden görmelerini şu şekilde karakterize ediyor: “Günlerce kötü ruhları kovma konusunu düşünen şamanın düşünceleri geceleri de bu yönde meşgul oluyor. Şaman rüyasında iyilik ilahlarını görüyor. Rüyasına giren ayı ya da kaplan iyesi ona şifa bulma vasıtalarını fısıldıyor. Örnek olarak rüyasına yeşil renkli bir köpek giriyor. O, problemi çözmeyi köpeği öldürmede görüyor. Eğer rüyasına kuş, ürkütücü deniz yaratığı girmişse uyandığında bu hayvanın resmini çiziyordu. Buradan da şamanın evinin etrafında bulunan anormal kuş ve hayvan tasvirleri ortaya çıkıyordu.”¹² Taylor ve Fereser gibi Schternberg’in de psikolojik evrimci okula mensup olması, ona bu düşüncelerinde asıl gayenin şahsın izlenimleri ve tecrübesi törenin yapısını ve mitolojik tiplerin özelliklerini tayin ediyordu. Bu düşüncenin temelsiz olması E. Durkheim’in sosyoloji okulunda ve Y. L. Levad’ın “Dinin Sosyal Tabiatı” adlı eserinde yansımaları bulmuştur. Yapısalcı okulun temsilcilerinden olan Novik de Durkheim’in ve Levad’ın düşüncelerine dayanarak şunları ileri sürüyor: “Bizim elimizde, rüyaları kolektif düşüncelerin, aslında da kült olgusunun kaynağı olarak kabul edebileceğimiz bir şey yoktur”.

Tam aksine, kolektif düşünceler rüyaların yorumlanmasına belirli bir biçim veriyordu ve bizim konumuz için gerekli olan da onların rüyanın özel bir eylem alanı gibi değerlendirmesidir. Bu tür yaklaşımın yardımı ile ruhlarla ilgili vasıtasız ilişki kurmak mümkündür.¹³

Rüyaların gelecekte olacıklardan haber vermesi yalnızca şamanlarla ilgili değildi. Normal insanlar da gelecekte haber veren rüyaları görebiliyordu, ancak böyle insanlar da rüyalarını yorumlamak için yine de bu işi bilenlere başvuruyordu. Örnek olarak “Manas Destanı”nda kahraman bir rüya görüyor ve gördüğü rüyayı arkadaşına şöyle naklediyor:

¹¹ E. S. Novik, a.g.e., s.130.

¹² E. S. Novik, a.g.e., s.132.

¹³ E. S. Novik, a.g.e., s.132.

“Ben ateş etrafında şiş gördüm
Pek çok güzel bir düş gördüm
Eyini ikram etsin!
Kırmızı ikram etsin!
Düşümü yoran kişiye

Metinden de anlaşılacağı üzere Manas’ın rüyasını yorumlamak için bozulanı yapan, yırtılanı yamayan, tatlı dilli Acıbay’a başvuruluyor. Bu ise o şahsın şaman olduğunu gösteriyor.

Mantika (kâhinlik) anlayışı yalnızca rüya görmeler vasıtasıyla veya şamanın transa geçerek bayılması vasıtasıyla meydana gelmiyordu. Fala bakma da “mantika”nın bir bölümü idi. Bunun için de birçok vasıtalarından faydalanılıyordu. Ateşe veya suya bakmakla ileride olacakların önceden bilineceğine inanılıyordu. Falcılar genellikle fala bakmak için hangi eşyaları kullanırsa ona göre isimlendiriliyordu. Örnek olarak “hayvanların kürek kemikleriyle fala bakanlara yağrancı”, koyun tezeği ile fala bakanlara “kumalakçı”, çeşitli şeylerden anlam çıkaranlara “ırımcı” deniyordu.¹⁴ Veya Kurviç’in kaydettiği fala bakmalardan bir tanesi şu şekildedir: “Yakut avcıları fala bakma vasıtası olarak avın hamisi olarak kabul edilen Ehekeene adını verdikleri temsili heykeli yere atıyorlar. Bu heykel sırtı üzerine düşerse avın başarılı geçeceği, yüzü üzerine düşerse avın başarısız geçeceği şeklinde algılanırdı.”¹⁵ Türkler arasında fala bakma vasıtası sayılan eşyalardan biri de kemiktir. Kemikle fala bakma motifine birçok Türk destanında rastlanmaktadır. Örnek olarak “Manas Destanı”nın birkaç yerinde kemikle fala bakma motifi görülmektedir.

Türklerin ve İskandinavların destan oluşturmada yer alan “mantika” anlayışı görüldüğü gibi her iki halkın da mitolojik inancında aynı mahiyeti taşımaktadır. Bu olayın genetiği, insanı tabiatı algılamasının ve ilkel inançların sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ancak bununla birlikte “Edda” da yanmasını bulmuş “Odin”in ağaçtan asılması motifi ve Kuhulin’in ritüel rüyası olaylarının temelinde sosyal tarihi ilişkilerin sonucu olarak değerlendirilebilir. Daha kesin bir ifadeyle söylemek istersek, İskandinavların, Fin-Saamlarla ilişkisi, Sibiryalı Türklerine ait birçok inancın ortak gelişimine sebep olmuş ve bu da zamanla destan oluşturma sürecine yansımıştır.

¹⁴ A. İnan, a.g.e., s.152.

¹⁵ E. S. Novik, a.g.e., s.134.

KAYNAKÇA

- BEOVULIF, *Starşaya Edda, Nesni o Nibelungah. Moskva*, Hudoiestvonnaya Literatura, 1975.
- DYUMEZİLİ J., *Verhovnie Boqi İndoevropeysev. Per. S fr. T. V. Siviyani, M.*, Nauka, 1986.
- İNAN A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1954.
- İrlandskie Sagi*, M. L: Hudoiestvonnaya literatura, 1961.
- Kitab-ı Dede Qorqud*, Bakı: Yazıçı, 1988.
- Koroğlu*, Bakı: Maarif, 1975.
- Manas Destanı* (hızl. T. Gülensoy), Ankara: Başer, 2002.
- Mladşaya Edda*, L. İzd.: Nauka. 1970.
- NOVIK E. S., *Obryad i Folıklar v Sibirskom Şamanizme*, M., Nauka, 1984.
- RECEBOV E., Y. Memmedov, *Orxon-Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıçı 1993.
- Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri*, Bakı, 1993